

تأثیر مکتب حدیثی کوفه در میراث روایی اشعریان قم تا قرن چهارم هجری

فرهاد نعمتی^۱، عباس احمدوند^۲، محمد حاجی تقی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۳/۱۳ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۶/۲۷)

چکیده

مکتب حدیثی کوفه به‌منابه نخستین و معتبرترین مکتب حدیثی امامیه، در تکوین مکاتب حدیثی بعدی امامیه نقش بنیادین داشته است. در اواخر قرن اول هجری، کوچ یکی از طوایف شیعی کوفه به نام اشعریان به قم موجبات پیدایش مکتبی حدیثی در این شهر را فراهم کرد. پیوستگی‌های اشعریان مهاجر، به مکتب حدیثی کوفه در قرون سوم و چهارم شالوده مکتبی حدیثی پویا و تأثیرگذار را در قم شکل داد. این پیوستگی در قالب رحله‌های علمی و تبادل حدیث و آثار حدیثی امامیه، عموماً از محدثان کوفی به محدثان اشعری انتقال یافت. مکتب قم در قرون سوم و چهارم به واسطه این ارتباط وثیق با مکتب کوفه به‌منابه عمده‌ترین حوزه علمی امامیه شناخته می‌شد؛ به‌گونه‌ای که توانست با اعتبار خود، سهم مهمی در احادیث مجامع اصلی امامیه داشته باشد. این سهم غالباً به شکل نگارش آثار حدیثی در این دوره پدیدار شد که مبنای نگارش مجامع حدیثی امامیه به‌ویژه کافی و من لایحضره الفقیه در نسل‌های متأخر این مکتب شد.

واژگان کلیدی: شیعه، مکتب حدیثی، اشعریان، کوفه، قم.

۱. دانشجوی دکتری معارف اسلامی، گرایش تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان،

Email: Fzm56@yahoo.com

دانشگاه شهید بهشتی تهران (نویسنده مسئول)؛

۲. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه شهید بهشتی تهران؛

Email: a_ahmadvand@sbu.ac.ir

۳. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی تهران؛

Email: M_hajitaghi@sbu.ac.ir

مقدمه

دو مکتب حدیثی کوفه و قم مهمترین و مؤثرترین مکاتب حدیثی شیعه تا قرن چهارم هجری بودند که در نضج مجامیع حدیث امامیه نقش غالب داشته‌اند. نگاهی به منابع رجالی و متون حدیثی شیعه روشن می‌کند که در بین محدثان امامیه، کسانی که انتساب «کوفی» و «قمی» داشته‌اند، اکثریتی نمایان می‌باشند. این واقعیت ترجمان نشاط و پویایی این دو مکتب به‌ویژه در قرون نخستین است. حوزه امامی کوفه و قم، در رشد تشیع و حفظ احادیث اهل بیت(ع) و هم در پرورش محدثان و فقیهان امامی نقش بسزایی ایفا کردند. مکتب حدیثی کوفه مؤثرترین مکتب حدیثی شیعه، در شکل‌گیری و رشد مکاتب حدیثی قم، بغداد، بصره، اهواز، ری بوده است. در تاریخ حدیث شیعه هیچ‌یک از حوزه‌های علمی شیعه نظیر بغداد، قم، ری، خراسان، نجف و دیگر مراکز علمی با همه عظمت و اعتبارشان اهمیت و موقعیت برتر کوفه را ندارند. به عبارت دیگر، می‌توان گفت دیگر مکاتب حدیثی شیعه محصول این مکتب است

به‌واقع، گستردگی زمینه‌های فعالیت علمی این حوزه در دانش‌های حدیث، فقه، تفسیر، کلام و تاریخ امتیاز بارز مکتب حدیثی کوفه است که آن‌را از دیگر مکاتب حدیثی امامیه ممتاز می‌کند. نقش محدثان و فقه‌های کوفه در سه قرن نخست هجری به‌ویژه در حفظ و انتقال احادیث امام باقر و صادق (علیهماالسلام) بی‌بدیل است. لازم به توضیح نیست که بزرگ‌ترین گروه راویان و شاگردان آن دو حضرت را شیعیان کوفه تشکیل می‌داده‌اند. این‌زمانی است که هنوز حوزه‌های دیگر علمی امامیه، نظیر قم، خراسان و ری فعال نبودند و بغداد نیز تأسیس نشده بود و طبیعتاً مفسران، قاریان، فقیهان و متکلمان کوفی بر سایرین برتری داشتند^۱ [۲۷، صص ۱۰۷-۱۰۲]. گزارشی از حسن بن علی و شاء (زنده در سال ۲۲۰ ق)، فقیه برجسته کوفی از کثرت راویان و محدثان کوفی سخن می‌گوید^۲ [۲۶، صص ۳۹-۴۰]. این گزارش نه‌تنها از جایگاه امام صادق(ع) در محافل علمی کوفه خبر می‌دهد بلکه، حاکی از حوزه حدیثی فعال و مؤثر در این شهر است.

بسیاری از تألیفات شیعه در سه قرن نخست هجری در علوم مختلف و بخش

۱. بنگرید به آماری که توسط پژوهشگر گرفته شده است.

۲. «من در این مسجد (مسجد کوفه) نهصد شیخ را درک کردم که همگی می‌گفتند: جعفر بن محمد(ع) مرا چنین گفت».

قابل توجهی از روایات شیعی از آن محدثان مکتب حدیثی شیعه در کوفه است. انعکاس این گستردگی در آثار فهرست نگارانی از جمله نجاشی و طوسی دیده می‌شود. در اواخر قرن اول که مکتب حدیثی کوفه به سوی شکوفایی گام برمی‌داشت با مهاجرت طایفه اشعری کوفی به قم، تشیع و احادیث کوفه به این شهر انتقال یافت و به تدریج به‌عنوان یکی از مراکز مهم حدیثی و علمی شیعه در سراسر ایران تبدیل شد. روابط موجود میان شیعیان کوفه با شیعیان قم و مهاجرت برخی از محدثان و فقیهان سرشناس کوفی به این شهر، سبب انتقال و انتشار احادیث شیعی مکتب حدیثی کوفه در این شهر شد. ظهور محدثان و دانشمندان سرشناس طایفه اشعری و غیر اشعری در قم و فعالیت چشمگیر آنان در زمینه حدیث و دیگر علوم سبب شد تا این حوزه حدیثی به‌عنوان یکی از مهمترین و مؤثرترین مکاتب حدیثی شیعه در قرن سوم و چهارم هجری به‌شمار آید. اگرچه محدثان اشعری و غیر اشعری قمی در ابتدا احادیث خود را از محدثان مکتب حدیثی کوفه فراگرفتند، اما با تألیف آثار علمی در زمینه‌های مختلف علوم نقش بزرگی را در حفظ و ترویج احادیث اهل بیت ایفا نمودند. برای نمونه اسناد احادیث کافی نشان می‌دهد که بخش عظیمی از احادیث کتاب *الکافی* کلینی، ناقل احادیث محدثان قمی به‌ویژه طایفه اشعری است که آن نیز خود میراث حدیثی کوفه بوده است.

پیشینه تحقیق

به نظر نمی‌رسد مطالعه مستقلی بین مکاتب حدیثی کوفه و قم انجام یافته باشد. هرچند کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی، دو شهر کوفه و قم را از زوایای مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مورد مطالعه قرار داده‌اند. از آن جمله تاریخ کوفه، نوشته سید حسین بن احمد براقی، کوفه از آغاز تأسیس تا عاشورا، نوشته نعمت‌الله صفری، کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی، نوشته محمدحسین رجبی دوانی می‌توان اشاره کرد. در موضوع مکتب حدیثی قم، کتاب مکتب حدیثی قم نوشته محمدرضا جباری از مهمترین آثار است که به معرفی اجمالی مکاتب حدیثی شیعه پرداخته و نیز مکتب حدیثی قم را در روابط متقابل با مکاتب حوزه‌ای علمی مانند مدینه، مکه، کوفه، بغداد، بصره، واسط، انبار، دیگر شهرهای ایران و مصر بازنمایی نموده است. محدثان قم تا قرن چهارم هجری و آثار حدیثی آنان در موضوعات علمی مختلف و ویژگی‌ها و مبانی فکری در مکتب حدیثی قم نیز از مباحث مهم این پژوهش هست. طبیعی است که بخشی از

مطالب این پژوهش، طایفه اشعریان به‌عنوان مهمترین خاندان علمی مکتب حدیثی قم و میراث علمی آنان را به خود اختصاص داده است.

پیشگامان تشیع تحقیقی در رجال اشعریان، نوشته رضا فرشچیان، اشعریان و تأسیس نخستین دولت‌شهر شیعه، نوشته علی محمد سرلک و نیز مقاله‌ای با عنوان شجره علمی خاندان اشعری، نوشته محمد حاجی تقی به معرفی و بررسی خاندان اشعری پرداخته‌اند.

با این حال، مقاله پیش‌رو با روش آماری-توصیفی به شیوه تاریخی به شکل مستقل و عمیق‌تر، به تأثیر مکتب حدیثی کوفه به‌مثابه یکی از مکاتب بنیادین حدیثی امامیه، در مکتب حدیثی قم پرداخته و واکاوی نقش اشعریان در این انتقال را به نمایش گذاشته است.

اشعریان، سوابق مذهبی

در اواخر قرن اول هجری گروهی از قبیله اشعری یمنی که در زمان فتوحات دوره خلیفه دوم (۲۳-۱۳ ق) به عراق آمده و در کوفه ساکن بودند، به ایران مهاجرت و در قم ساکن شدند^۱ [۱۲، صص ۲۶۴-۲۶۰؛ ۱۵، ج ۱۰، ص ۴۸۵؛ ۸، ج ۴، ص ۳۹۷]. بر اساس منابع تاریخی پیوند این شاخه از طایفه اشعری با تشیع، به کوفه برمی‌گردد. افزون بر حضور مالک بن عامر اشعری جد اشعریان قم به همراه حضرت علی(ع) در جنگ صفین، [۱، ج ۴، ص ۲۵۴] فرزندش سائب (د. ۶۷ ق) از اشراف کوفه و شیخ شیعه در کوفه بود [۱۲، ص ۲۸۴]. ترجیح سیره امام علی(ع) بر سیره خلفای قبلی توسط سائب بن مالک اشعری [۱۷، ج ۶، صص ۱۱-۱۰؛ ۵، ج ۶، ص ۳۸۳؛ ۲، ج ۶، صص ۲۲۶-۲۲۵] و نقش اساسی وی در نهضت مختار علیه قاتلان امام حسین(ع) به‌عنوان یک قیام شیعی [۱۷، ج ۶، ص ۹ به بعد]، نیز تشیع وی را تأیید می‌کند. بی‌تردید تشیع در فرزندان سائب و خاندانش نیز استمرار داشت. سعد بن مالک اشعری برادر سائب نیز از اشراف کوفه بود [۱، ج ۴، ص ۲۵۴]. سکونت چهره‌های مشهور اشعری نظیر عبدالله و احوص فرزندان سعد بن مالک اشعری سبب شد تا فرزندان سائب به دعوت عموزادگان خویش پاسخ مثبت داده

۱. منابع تاریخی دلیل این مهاجرت را تبعید آنان به دستور حجاج والی کوفه و یا شرکت برخی از اشعری‌ها در قیام عبدالرحمن بن محمد بن اشعث کندی بر علیه حجاج دانسته‌اند که بعد از شکست این قیام کوفه را ترک نمودند.

و به قم مهاجرت نمایند [۱۲، ص ۲۶۰؛ ۸، ج ۴، ص ۳۹۷]. گزارشی نیز دلالت بر شیعه بودن فرزندان سائب و عبدالله بن سعد و داشتن ریاست و قدرت سیاسی آنان در قم دارد [۳، ص ۳۹۸].

ارتباط اشعریان با امام باقر و صادق (ع) پس از سکونت در قم حاکی از آن است که تشیع اشعریان از نوع اعتقادی و امامی بود. مهاجرت این خاندان شیعی به قم نه تنها موجب پیشرفت‌های قابل توجهی در زیربناهای معنوی و مادی این شهر شد، بلکه باورهای شیعی این طایفه سبب شد تا شهر قم به یکی از مراکز شیعه‌نشین تبدیل شود و به تبع آن عقاید و احادیث شیعی راه خود را به این شهر بازنماید.

تکاپوهای حدیثی

خاندان اشعری کوفی را باید مؤسس مکتب حدیثی قم دانست که مرکزی برای رشد و پرورش محدثان، فقیهان و دانشمندان سرشناس اشعری و غیر اشعری شد. مکتب حدیثی تازه تأسیس قم در قرن دوم هجری فعالیت و پویایی چشمگیر مکتب حدیثی کوفه را نداشت. البته چهره‌های سرشناس اشعری در این قرن از اصحاب امامان شیعه بودند و در اسناد برخی از احادیث قرار دارند و حتی برخی از آنان کتاب حدیثی نیز تألیف نمودند. رشد و شکوفایی مکتب حدیثی قم و اوج فعالیت محدثان اشعری و غیر اشعری در قرن سوم و چهارم بود. ضمن آنکه نقش مکتب حدیثی کوفه و انتقال احادیث و میراث علمی کوفه به قم نیز بیشتر در این دو قرن بود، به همین علت بیشتر مباحث در این نوشتار معطوف به این دو قرن است. خاندان اشعری در مکتب حدیثی قم، افزون بر نفوذ و قدرت سیاسی دارای جایگاه اجتماعی و علمی منحصر به فردی بودند. حتی می‌توان گفت که در بین شیعه، هیچ‌یک از خاندان‌های علمی نظیر آل‌اعین، آل‌شعبه، بنی‌فضال، بنو نوبخت و دیگران جایگاه بالای علمی و معنوی اشعریان را نداشته و تأثیرگذار نبوده‌اند. ظهور فقیهان و محدثان سرشناس از بین این خاندان تا قرن چهارم هجری در رشد باورهای شیعی و رونق بخشیدن به احادیث شیعی در مکتب حدیثی قم بر کسی پوشیده نیست. آنان با ارتباط مستمر خویش با امامان شیعه و محدثان دیگر مکاتب حدیثی شیعه به‌ویژه مکتب حدیثی کوفه در فراگیری، نشر و گسترش معارف اهل‌بیت و احادیث شیعی نقش مهمی را ایفا نمودند. وجود بیش از صد راوی و محدث از

اشعریان قم [۱۲، ص ۲۷۸]^۱، در منابع رجال و متون حدیثی شیعه که نوعاً از محدثان بزرگ و مورد وثوق بوده‌اند، نشان از فعالیت گسترده این خاندان در زمینه حدیث دارد. بررسی راویان مکتب حدیثی قم در اسناد و روایات شیعی و بررسی میراث علمی دانشمندان قمی نشانگر برتری اشعریان بر سایرین است [۲۷، ص ۲۸۸ به بعد].

وثاقت علمی

در قرن دوم هجری فرزندان عبدالله بن سعد اشعری طبقه اول محدثان اشعری یا به عبارتی محدثان مکتب حدیثی قم را تشکیل می‌دهند. موسی و شعیب از اصحاب امام باقر(ع) [۴، صص ۳۰-۲۹؛ ۲۲، ص ۲۶۵]، آدم، عبدالملک، عمران و یسع فرزندان عبدالله بن سعد اشعری از یاران امام صادق(ع) [به ترتیب بنگرید: ۲۲، صص ۱۵۶ و ۲۳۸ و ۲۵۷؛ ۱۰، ج ۲۰، ص ۱۲۵]، ادریس صاحب کتاب حدیثی [۲۶، ص ۱۰۴] و از اصحاب امام صادق و کاظم و رضا (علیهم‌السلام) [۱۰، ج ۳، صص ۱۴-۱۱] و اسحاق بن عبدالله از اصحاب امام باقر، صادق و کاظم(ع) و صاحب کتاب حدیثی [۱۰، ج ۳، ص ۵۱ و ۷۹] در مکتب حدیثی قم فعالیت داشتند. برخی گزارش‌های مادحه از سوی امام صادق(ع) در مورد برخی از این رجال اشعری نظیر عمران (هذا من اهل بیت نجباء و یا هذا نجیب قوم نجباء)، حاکی از جایگاه بالای این خاندان در قم دارد [۱۸، صص ۳۳۴-۳۳۱، ج ۶۰۵-۶۱۰].

در اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری افراد متعددی از اصحاب اشعری ائمه در زمینه حدیث فعال و آثاری نیز نگاشتند. برخی اشعریان نظیر محمد بن عیسی، زکریا بن آدم (د. قبل از ۲۲۰ ق) و عبدالعزیز بن مهتدی اشعری (زنده قبل از ۲۲۰ ق)، دارای نفوذ معنوی و علمی بالایی در مکتب حدیثی قم بودند. فعالیت وکلای اشعری امامان شیعه، نظیر زکریا بن آدم و عبدالعزیز بن مهتدی اعتبار و جایگاه اجتماعی و معنوی این خاندان در مکتب حدیثی قم را افزایش داده بود.

زکریا بن آدم از بزرگان سرشناس اشعری، محدث مورد اعتماد و جلیل‌القدر مکتب حدیثی قم بود. وجود نام وی در بین وکلای ممدوح نهاد وکالت [۲۱، ص ۳۴۸]، مرجعیت علمی وی در قم [۱۸، صص ۹۵-۵۹۴، ج ۱۱۱۲] و منزلت رفیعش نزد امام رضا(ع) [۲۶، ص ۱۷۴] و اخبار مادحه از سوی آن حضرت و امام جواد(ع) [۱۸، ص ۵۰۳، ج ۹۶۴ و ص ۵۹۴، ج ۱۱۱۱]، بیانگر جلالت قدر و جایگاه بالای معنوی و علمی وی

۱. [به طور مفصل برای رجال اشعری بنگرید به: فرشچیان، رضا، پیشگامان تشیع تحقیقی در رجال اشعریان].

است. محمد بن عیسی بن عبدالله رئیس طایفه اشعری و شیخ قمی‌ها در این دوره دارای جایگاه اجتماعی و علمی منحصربه‌فردی بود که عبارت «شیخ القمیین و وجه الاشاعرة متقدم عند السلطان» در عبارت نجاشی مؤید آن است [۲۶، ص ۳۳۸]. در کنار این دو محدث اشعری نباید از جایگاه رفیع اجتماعی و معنوی عبدالعزیز بن مهتدی اشعری از خواص امام رضا (ع) و وکیل آن حضرت در قم غفلت نمود [۱۸، ص ۴۸۳، ح ۹۱۰].

پس از آنان احمد بن اسحاق بن عبدالله اشعری (د. بعد از ۲۶۰ ق)، چهره برجسته اشعریان که از اصحاب امام جواد و هادی (ع) و از خواص امام حسن عسکری (ع) بود شیخ و نماینده قمی‌ها به شمار می‌رفت [۲۶، ص ۹۱]. عبارت «شیخ القمیین و وافدهم» در منابع رجال گویای جایگاه برتر اجتماعی و معنوی وی در مکتب حدیثی قم است [۲۳، ص ۲۶]. افزون بر وی فقیهان و محدثان سرشناس اشعری نظیر محمد بن علی بن محبوب (زنده قبل از ۲۷۴ ق) که از سوی منابع رجال شیخ مردم قم در عصر خویش دانسته شد [۲۶، ص ۳۴۹] و محمد بن احمد بن یحیی اشعری (د. حدود ۲۸۰ ق) که از سوی طوسی محدثی جلیل‌القدر و کثیر الروایات معرفی شد [۲۳، ص ۱۴۴]، در مکتب حدیثی قم از جایگاه معنوی و علمی بالایی برخوردار بودند. در این دوره احمد بن محمد بن عیسی (زنده در سال ۲۷۴ ق) محدث، فقیه برجسته شیعه و از سرشناس‌ترین محدثان قم، بانفوذترین فرد اشعری در عصر خویش بود که دارای اقتدار خاص، صاحب موقعیت رفیع اجتماعی، علمی و معنوی در مکتب حدیثی قم بود. بر اساس منابع رجال عبارت «شیخ القمیین، وجیههم و فقیههم غیر مدافع» [۲۶، ص ۸۲؛ ۲۳، ص ۲۵]، بیانگر جلالت قدر وی و رهبری علمی و دینی وی در قم است. پرهیز از غلو، دقت و سختگیری در قبول روایت از ویژگی خاصش بود و همین وی را بر آن می‌داشت تا کسانی که از افراد ضعیف روایت نقل می‌کردند، از قم اخراج نماید و بارزترین آن اخراج احمد بن محمد برقی محدث بزرگ هم‌عصر خویش بود [۷، ص ۱۴].

در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری، تعدادی از برجسته‌ترین فقیهان و دانشمندان اشعری جایگاه اجتماعی و معنوی طایفه اشعری را حفظ نمودند. سعد بن عبدالله بن ابی‌خلف اشعری (د. ۳۰۱-۲۹۹ ق) فقیه و متکلم سرشناس از شیوخ و بزرگان حدیث طایفه اشعری در قرن سوم یکی از آنان بود. عبارات «شیخ هذه الطائفة و فقیهها و وجهها» [۲۶، ص ۱۷۷] و «جلیل‌القدر، واسع الاخبار، کثیر التصانیف، ثقة» [۲۳، ص ۷۵]، در منابع رجالی شیعه حاکی از جایگاه برجسته علمی و اجتماعی این فقیه

اشعری در مکتب حدیثی قم است. محمد بن یحیی بن عطار (زنده قبل از ۳۰۰ ق) فقیه و محدث سرشناس مکتب حدیثی قم، در قرن سوم هجری شاگرد احمد بن محمد بن عیسی فقیه برجسته اشعری بود. وی از برجسته‌ترین مشایخ کلینی بود که نجاشی رجال‌شناس بزرگ شیعه با عبارت «شیخ اصحابنا فی زمانه، ثقة، عین، کثیرالحدیث» وی را ستود [۲۶، ص ۳۵۳]. برخی از دانشمندان شیعه به قرینه روایت کلینی با عنوان محمد بن یحیی الاشعری، وی را از طایفه اشعری قم دانست [۱۰، ج ۱۸، ص ۳۱]. احمد بن اریس بن احمد (د. ۳۰۶ ق) فقیه و محدث سرشناس طایفه اشعری بود که پای به قرن چهارم هجری گذاشت و کلینی توانست از روایات وی بهره ببرد. وی در مکتب حدیثی قم از جایگاه علمی و اجتماعی ممتازی برخوردار بود. ظهور این محدثان، فقیهان و متکلمان سرشناس از خاندان اشعری کوفی توانست جایگاه اجتماعی و علمی این طایفه را تا قرن چهارم هجری در مکتب حدیثی قم حفظ کند.

پیوستگی‌های حدیثی

پیوستگی تا نیمه اول قرن دوم

خاندان علمی اشعری هم‌زمان با ورود به قم در زمینه حدیث فعالیت داشتند و روایات اهل بیت در زمینه‌های مختلف را دریافت می‌کردند. چنان‌که گذشت فرزندان عبدالله بن سعد از اولین مهاجران اشعری از راویان حدیث اهل بیت بودند. بر اساس منابع حدیث شیعه، نشانی از فعالیت گسترده اشعریان در زمینه حدیث تا اوایل قرن سوم هجری دیده نمی‌شود. هرچند در بین راویان اشعری چهره‌های سرشناسی نظیر زکریا بن آدم در اسناد ۴۱ روایت [۱۰، ج ۷، ص ۲۷۴]، سعد بن سعد اشعری (زنده قبل از ۲۲۰ ق) از روایان و مؤلفان این دوره اشعری [۲۶، ص ۱۷۹] در اسناد ۱۱۱ روایت [۱۰، ج ۸، صص ۶۲ و ۶۵ و ۶۶]،^۱ و عبدالعزیز بن مهتدی در اسناد ۱۶ مورد از روایات اهل بیت قرار دارند [۱۰، ج ۱۰، ص ۳۷]. ضمن آنکه در بررسی بین این گروه و مکتب حدیثی کوفه ارتباط فراوانی مشاهده نمی‌شود.

بررسی روایات موجود از محمد بن عیسی بن عبدالله اشعری رئیس طایفه اشعری و شیخ قمی‌ها در متون حدیثی شیعه در این دوره، از رابطه نزدیک وی در مکتب حدیثی

۱. با عنوان سعد بن سعد در اسناد ۷۴ روایت و با عنوان سعد بن سعد الاشعری در اسناد ۳۶ روایت و در یک روایت عنوان سعد بن سعد الاشعری القمی قرار دارد.

کوفه با عبدالله بن مغیره (زنده بعد از ۱۸۳ ق)، فقیه سرشناس کوفی دوره امام کاظم و رضاع) حکایت دارد. بیشتر روایات موجود از وی که به واسطه فرزندانش احمد و عبدالله دو تن از برجسته‌ترین راویان مکتب حدیثی قم در جوامع حدیثی نقل شده از عبدالله بن مغیره است [از طریق احمد: ۲۴، ج ۱، ص ۲۸۸، ج ۲ و ص ۳۲۰، ج ۳ و ج ۸ ص ۱۹۰، ج ۱۱۷؛ ۲۰، ج ۱، ص ۳۲۲، ج ۱۰۷ و ج ۳، ص ۲۰۰، ج ۱۰ و ج ۶، ص ۳۹۸، ج ۴۱؛ ۱۹، ج ۱، ص ۴۳۸، ج ۲؛ از طریق عبدالله: ۲۴، ج ۱، ص ۲۲۱، ج ۲ و ص ۴۴۹، ج ۳۳ و ج ۳، ص ۲۸، ج ۳ و ص ۲۶۶، ج ۱۳]. عبدالله معروف به بنان که با مکتب حدیثی کوفه در ارتباط بود و با فقیهان بزرگ کوفی نظیر صفوان بن یحیی (د. ۲۱۰ ق) و محمد بن سنان (د. ۲۲۰ ق) مرابده داشت [۱۸، ص ۵۰۸، ج ۹۸۱]، بیش از ۳۰ مورد با عنوان «بنان بن محمد عن ابیه» از پدرش روایت نقل کرده است که تمام موارد را محمد بن عیسی از عبدالله بن مغیره روایت کرده است [به عنوان نمونه بنگرید: ۲۰، ج ۳، ص ۵۶، ج ۱۰۷ و ص ۱۶۶، ج ۲۳ و ج ۵، ص ۲۱۳، ج ۵۵ و ص ۲۲۵، ج ۱۰۰ و ج ۶، ص ۱۴۵، ج ۷ و ص ۱۵۷، ج ۳ و ص ۱۷۳، ج ۱۵ و ص ۱۹۰، ج ۳۳ و ص ۲۸۱، ج ۱۷۸ و ص ۳۲۹، ج ۳۰]. ضمن آنکه در متون حدیث شیعه در اسناد ۱۰۹۲ مورد از روایات اهل بیت عنوان «محمد بن عیسی» قرار دارد که مشترک بین وی و محمد بن عیسی بن عبید [۱۰، ج ۱۷، صص ۱۰۸-۱۸۶] از آل یقطین کوفی است که در بغداد می‌زیست.

پیوستگی نیمه دوم قرن سوم

در اواسط قرن سوم هجری راویان اشعری فعالیت گسترده‌ای را در زمینه حدیث داشتند و حاصل آن ظهور محدثانی بزرگ نظیر احمد بن محمد بن عیسی و دیگران بود. انبوهی از روایات برجای مانده از این طایفه شیعی در مجموعه‌های بزرگ حدیثی شیعه نظیر کافی، من لایحضره الفقیه و دیگر آثار حدیثی شیعه نشان از جایگاه برتر اشعریان در زمینه حدیث دارد. اگرچه این طایفه اصالتی کوفی داشتند ولی پس از استقرار در قم، ارتباط با محدثان و بزرگان مکتب حدیثی کوفه و بهره‌گیری از روایات و میراث علمی آنان بود که جایگاه علمی اشعریان را بالا برد. نه تنها اشعریان بلکه راویان غیر اشعری در این دوره با بهره‌گیری از روایات منتشره در مکتب حدیثی کوفه، نقش مهمی در حفظ و گسترش روایات اهل بیت در بین شیعه به‌ویژه مکتب حدیثی قم ایفا نمودند. بررسی اسناد و روایات محدثان مکتب حدیثی قم و میراث حدیث نگاران این مکتب به‌خوبی نشان می‌دهند که آنان از روایات و میراث علمی مکتب حدیثی کوفه بهره بردند. در این

بین برخی از اشعریان با بهره‌گیری از روایات و میراث علمی کوفی، نقش منحصربه‌فردی در گسترش روایات اهل‌بیت داشتند که به آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. احمد بن محمد بن عیسی اشعری (زنده ۲۷۴ ق)

احمد اشعری فقیه برجسته شیعه در قرن سوم هجری، از اصحاب امامان رضا، جواد و هادی (ع) [۲۲، صص ۳۵۱ و ۳۷۳ و ۳۸۳] و محدثی پرکار و فعال در زمینه حدیث بود. احمد متخصص در زمینه حدیث و فقه بود و از شهرت خاصی در این زمینه برخوردار بود و آثاری نیز در این زمینه نوشت. روایات برجای مانده از وی در متون حدیثی شیعه، احمد را در شمار سرشناس‌ترین محدثان شیعه قرار داد. ارتباط با مکتب حدیثی کوفه و بهره‌گیری از محدثان، آثار علمی و روایات مکتب حدیثی کوفه در رشد و شکوفایی احمد نقش بسزایی داشت و وی شهرت خود را مدیون مکتب حدیثی کوفه است. زمانی که هنوز مکتب حدیثی قم از رونق کافی برخوردار نبود، وی در جستجوی احادیث اهل‌بیت به کوفه سفر کرد و از حدیث‌شناسان بزرگ مکتب حدیثی کوفه بهره برد. او در ملاقات با حسن بن علی و شاء (زنده ۲۲۰ ق)، فقیه و محدث سرشناس کوفی در کوفه، کتاب حدیثی دو تن از بزرگ‌ترین فقیهان کوفی یعنی علاء بن رزین قلاء و ابان بن عثمان احمر (د. قبل از سال ۱۸۳ ق) را تقاضا و اجازه نقل آن‌ها را درخواست می‌نماید [۲۶، ص ۳۹]. این دو از فقیهان کوفی اصحاب امام صادق (ع) بودند؛ افزون بر روایات گسترده برجای مانده از این دو فقیه در متون حدیثی شیعه، راویان آثارشان نیز بیانگر شهرت بالای کتاب حدیثی این دو فقیه هست [۲۶، ص ۲۹۸ و ۱۳؛ ۲۳، صص ۱۱۳-۱۱۲ و ۱۹-۱۸]. وی کتاب‌های صد نفر از راویان امام صادق (ع) را از محمد بن ابی عمیر (د. ۲۱۷ ق)، فقیه سرشناس بغدادی که خود زیر نظر محدثان مکتب حدیثی کوفه پرورش یافت [۱۰، ج ۱، ص ۱۴، ج ۲، ص ۲۸۷ و ۲۲، صص ۱۰۵-۱۰۱]، روایت کرد [۲۳، ص ۱۴۲]؛ و نتیجه یک بررسی اجمالی از کتاب رجال نجاشی و فهرست طوسی این بود که بیش از هفتاد مورد این صد نفر از محدثان مکتب حدیثی کوفه بود؛ و بر این آثار کتاب‌هایی را باید افزود که احمد بدون واسطه از دانشمندان بزرگ کوفی نظیر حسن بن علی و شاء، حسن بن محبوب، حسن بن علی بن فضال (د. ۲۲۴ ق) موسی بن قاسم و دیگران بهره برد [۲۳، صص ۵۴ و ۴۶-۴۷؛ ۲۶، صص ۳۶-۳۴ و ۴۰۵]؛ و این نشان می‌دهد که احمد به واسطه استاد خویش از میراث علمی دانشمندان کوفی بهره فراوان برد. وی در ارتباط با محدثان کوفی توانست از روایات و میراث علمی آنان نهایت استفاده

را برد و سبب گسترش آن در مکتب حدیثی قم شود. در متون حدیثی شیعه نام این فقیه اشعری در اسناد ۲۳۰۳ روایت وجود دارد که اکثر این احادیث را از مکتب حدیثی کوفه دریافت کرد. احمد بن محمد بن عیسی از محدثان و دانشمندان مکاتب مختلف حدیثی شیعه تقریباً از ۱۳۷ محدث بهره برد که در این بین بیشترین اساتید وی را محدثان مکتب حدیثی کوفه تشکیل می‌دهند [۱۰، ج ۲، صص ۳۰۴-۳۰۱]. وی از بین فقیهان و محدثان سرشناس مکتب حدیثی کوفه، نظیر حسن بن محبوب فقیه برجسته کوفی (۲۳۲ مورد که ۱۲۹ روایت با عنوان حسن بن محبوب و ۱۰۳ روایت با عنوان ابن محبوب)، از حسن بن علی بن فضال (۶۷ روایت با عنوان ابن فضال)، احمد بن محمد بن ابی نصر (۸۴ روایت)، حسین بن سعید (۲۶۰ روایت)،^۱ علی بن حکم (۳۰۰ روایت)، محمد بن اسماعیل بن بزیع (۵۵ روایت)، محمد بن سنان (۹۲ روایت) نقل نمود [۱۰، ج ۲، صص ۳۰۴-۳۰۱].^۲ ضمن آنکه برخی از مشایخ حدیثی دیگر مناطق وی از مکتب حدیثی کوفه بهره برده‌اند. به‌عنوان نمونه می‌توان از محمد بن ابی عمیر بغدادی [۱۰، ج ۱۴، ص ۲۸۷ و ج ۲۲، صص ۱۰۵-۱۰۲]، شیخ برجسته وی، علی بن مهزیار اهوازی [۱۰، ج ۱۲، ص ۱۹۹]، عمر بن اذینه بصری [۱۰، ج ۱۳، ص ۲۰ و ج ۲۲، ص ۱۵۵] که کشی وی را کوفی دانسته [۱۸، ص ۳۳۵] و دو تن از مشایخ قمی وی یعنی عباس بن معروف [۱۰، ج ۹، ص ۲۴۰] و محمد بن خالد برقی با اصلاتی کوفی [۱۰، ج ۱۶، صص ۵۴-۵۳ و ص ۶۳] نام برد. روایات دریافتی مکتب حدیثی کوفه از طریق وی در اختیار بزرگان قم همچون علی بن ابراهیم، محمد بن احمد بن یحیی اشعری، محمد بن یحیی، داود بن کوره، احمد بن ادریس، سعد بن عبدالله اشعری، عبدالله بن جعفر حمیری و محمد بن حسن صفار قرار گرفت [۱۰، ج ۲، صص ۲۹۶-۳۰۴].

آثار علمی احمد از مهمترین منابع مکتوب در مکتب حدیثی قم نیز بی‌تردید با روایات کوفی تألیف شده بود و دلیل آن وجود کثیری از روایات کوفی برجای مانده از وی است. ضمن آنکه کتاب حدیثی «النوادر» وی به‌عنوان یکی از کتاب‌های حدیثی معتبر و مورد استناد محدثان شیعه در جوامع حدیثی در حال حاضر موجود و دارای

۱. ضمن آنکه ۷۰۸ روایت از حسین بن سعید با عنوان احمد بن محمد نقل شده [۱۰، ج ۲، ص ۱۹۶] که با توجه به نقل آثارش توسط وی، از بین دو شاگردش یعنی احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد بیشتر می‌تواند او باشد [۱۰، ج ۵، صص ۲۴۸-۲۴۳].

۲. لازم به ذکر است از این محدثان با عناوین مختلف نیز روایت دارد؛ مثلاً از احمد بن محمد بن ابی نصر با عنوان بزنی روایت نقل کرده است.

۴۵۶ حدیث در ۳۷ باب است. بررسی اسناد احادیث این کتاب نشان می‌دهد، بیشتر روایات این کتاب از مکتب حدیثی کوفه است. با توجه به اینکه کتاب *ثواب الحج* و کتاب *الحج* محمد بن اسماعیل بن بزیع محدث سرشناس کوفی [۲۶، صص ۳۳۱-۳۳۰] و کتاب *المتعه* حسن بن علی بن فضال فقیه برجسته کوفی [۲۶، ص ۳۶] را وی روایت کرد، احتمالاً در کتاب *الحج* و کتاب *المتعه* خویش از این آثار کوفی در کنار روایات سایر محدثین بهره برد.

۲. محمد بن علی بن محبوب اشعری (زنده قبل از ۲۷۴ ق)

ایشان یکی دیگر از برجسته‌ترین شخصیت‌های روایی و فقهی اشعریان در مکتب حدیثی قم بود. این فقیه و محدث پرکار و متخصص در فن حدیث در گسترش روایات اهل بیت نقش فعالی داشت. در متون حدیثی شیعه در اسناد ۱۱۲۰ حدیث قرار دارد که از مشایخ مکاتب مختلف حدیثی سود برد [۱۰، ج ۱۷، صص ۲۳-۸]. محدثان بزرگ مکتب حدیثی کوفه نظیر حسن بن محبوب، حسن بن موسی خشاب، احمد بن حسن از خاندان بنی فضال کوفی، ایوب بن نوح وکیل ناحیه کوفه از خاندان علمی دراج، محمد بن عیسی از آل یقطین، حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره، معاویه بن حکیم و دیگران در رشد علمی محمد بن علی بن محبوب اشعری نقش بسزایی داشت. در این بین بیشترین ارتباط را با استادش محمد بن حسین بن ابی الخطاب (د. ۲۶۲ ق) دانشمند برجسته کوفی داشت. از روایات برجای مانده از وی در متون حدیثی شیعه ۲۱۰ حدیث را از محمد بن حسین نقل کرد. ضمن آنکه مشایخ دیگر مکاتب حدیثی وی نظیر عباس بن معروف، احمد بن محمد بن عیسی و احمد برقی و دیگران از قم، خود از مکتب کوفه استفاده برده‌اند [۱۰، ج ۱۷، صص ۸-۱۰].

۳. محمد بن احمد بن یحیی اشعری (د. حدود ۲۸۰ ق)

محدث جلیل‌القدر و پرکار در زمینه حدیث و فقیه سرشناس اشعری در قرن سوم که از سوی منابع رجال شیعه، ثقه و مورد اعتماد معرفی شد. ولی نقل حدیث از ضعفا و تکیه بر احادیث مرسل سبب گردید تا تعدادی از روایاتش مورد پذیرش محدثان بعدی مکتب حدیثی قم نظیر صدوق (د. ۳۸۱ ق) به پیروی از استادش محمد بن حسن بن ولید (د. ۳۴۳ ق) قرار نگیرد [۲۶، ص ۳۴۸]. با این حال چیزی از عظمت روایی وی و فعالیت

گسترده‌وی در زمینه حدیث کاسته نمی‌شود. در جوامع حدیثی شیعه نام این محدث سرشناس اشعری در اسناد ۱۳۱۸ مورد از روایات قرار دارد [۱۰، ج ۱۵، صص ۲۶ و ۵۰-۴۹]. مشایخ زیادی از مکاتب متعدد حدیثی شیعه در تربیت علمی محمد بن احمد نقش داشتند که نقش مشایخ مکتب حدیثی کوفه و محدثان قمی تربیت یافته از مکتب حدیثی کوفه نظیر عباس بن معروف، احمد بن محمد بن عیسی و برادرش عبدالله و احمد برقی پررنگ‌تر از دیگران است. وی افزون بر اینکه احادیث زیادی از احمد بن حسن استاد فطحی مذهب خویش از خاندان بنی فضال کوفی نقل نمود [۱۰، ج ۱۵، صص ۴۹ و ج ۲، ص ۶۸]، از محدثان بزرگ کوفی نظیر محمد بن حسین بن ابی الخطاب (۱۳۷ روایت) و محمد بن عیسی بن عبید از آل یقطین با عناوین مختلف ۸۰ مورد روایت نقل کرد. از دیگر مشایخ کوفی وی می‌توان محدثانی همچون هیثم بن ابی مسروق نهدی، ایوب بن نوح محدث برجسته و وکیل ناحیه کوفه، ابراهیم بن هاشم، محمد بن عبدالحمید، معاویه بن حکیم و دیگران را نام برد [۱۰، ج ۱۵، صص ۲۶-۲۸].

۴. سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری (د. ۳۰۱-۲۹۹ ق)

سعد بن عبدالله فقیه، متکلمی سرشناس از شیوخ و بزرگان حدیث طایفه اشعری در قرن سوم بود. تخصص وی در زمینه حدیث محدود نبود و آثار علمی وی بیانگر تبحر این دانشمند اشعری در زمینه‌های متعددی مانند فقه، تاریخ، کلام، فرق و مذاهب و علوم قرآنی بود. وی برای فراگیری حدیث به شهرهای متعدد سفر و با دانشمندان بزرگ اهل سنت نظیر حسن بن عرفه،^۱ ابوحاتم رازی^۲ و عباس ترقفی^۳ دیدار و از احادیث اهل سنت نیز استماع نمود [۲۶، ص ۱۷۷]. ضمن آنکه وی با بهره‌گیری از محدثان سرشناس شیعی مکاتب مختلف حدیثی از جمله کوفه و قم روایات بسیاری را در ابواب مختلف علوم

۱. حسن بن عرفه بن یزید (د. ۲۵۷ ق) ابوعلی عبدی بغدادی که از افرادی نظیر اسماعیل بن عیاش، عبدالله بن مبارک، مبارک بن سعید و دیگران بهره برد [۹، ج ۷، ص ۴۰۵].
۲. محمد بن ادريس ابوحاتم رازی (د. ۲۷۷ ق) از مفسران، فقیهان و بزرگان حدیث ری بود. وی برای یادگیری علوم به شهرهای متعددی از جمله کوفه، بصره، مصر، دمشق و دیگر شهرها مسافرت کرد و از دانشمندان این مناطق بهره برد [نک: ۱۳، ج ۲۰، ص ۴۳۰ به بعد]. کتاب های طبقات التابعین، تفسیر القرآن العظیم، الزینه و کتاب الجامع فی الفقه از آثار این دانشمند است [۱۴، ج ۳، صص ۴۷۰-۴۶۹].
۳. عباس بن عبدالله ترقفی باکسائی (د. ۲۶۷ ق) در بغداد می‌زیست و از افرادی نظیر محمد بن یوسف فریابی، رواد بن جراح عسقلانی و دیگران بهره برد [۹، ج ۱۲، صص ۱۴۲-۱۴۱].

فراگرفت. البته برای وی یک روایت از احمد بن محمد بن هلال نقل شده [۲۴، ج ۴ ص ۴۲۷] که در برخی منابع دیگر در سند حدیث که از کافی نقل کرده‌اند، احمد بن هلال دارد [۲۵، ج ۵۲، ص ۳۷۴، ج ۱۶۹؛ ۶، ج ۱۳، ص ۳۲۸، ج ۱۷۸۶۵]. افزون بر این، وی در بین مشایخ حدیثی کوفه از محمد بن حسین بن ابی الخطاب فقیه سرشناس کوفی بیش از ۳۳۸ حدیث و بیشتر با عنوان محمد بن حسین نقل نمود [۱۰، ج ۱۸، صص ۷-۸ و ۴۱-۴۰]. پس به این ترتیب می‌توان گفت محمد بن یحیی به واسطه اساتید خود با بهره‌گیری از روایات کوفه، نقش مهمی در گسترش روایات اهل بیت در مکتب حدیثی قم داشت.

۶. حسین بن محمد بن (عامر) عمران اشعری (زنده بعد از ۳۰۰ ق)

حسین بن محمد از جمله مهمترین مشایخ حدیث و برجسته‌ترین دانشمندان علمی اشعری در مکتب حدیثی قم بود و در کنار محمد بن یحیی و احمد بن ادریس از اساتید حدیثی کلینی به شمار می‌رود. تبحر، وسعت علمی و فعالیت چشمگیر وی در زمینه حدیث از وجود نام وی در اسناد احادیث موجود (۹۶۱ مورد) در متون حدیث روشن است [۱۴، ج ۴، صص ۱۸۰-۱۷۹]. وی در بین اساتید خویش بیشترین بهره یعنی بیش از ۷۰۰ حدیث را از معلی بن محمد (زنده قبل از ۲۵۴ ق) محدث سرشناس بصری برد. وی با عنوان حسین بن محمد بیش از ۶۴۲ روایت از معلی بن محمد نقل نمود [۱۰، ج ۶، ص ۷۲]. ضمن آنکه از ۸۵ روایتی که وی با عنوان حسین بن محمد اشعری دارد [۱۰، ج ۶، ص ۷۳]، با بررسی در کتاب کافی معلوم شد ۷۶ مورد آن از معلی بن محمد است [به عنوان نمونه بنگرید به ۲۴، ج ۱، ص ۳۴، ج ۲ و ص ۴۹، ج ۷ و ص ۵۴، ج ۱ و ص ۱۸۶، ج ۲ و ج ۳، ص ۲۹۳، ج ۵ و ج ۴، ص ۲۹۶، ج ۲]. معلی بن محمد در اسناد حدود ۷۱۸ مورد از روایات اهل بیت قرار دارد که ۳۳۸ مورد آن را از حسن بن علی و شاء فقیه سرشناس کوفی بهره برد؛ ضمن آنکه ۱۵۲ روایت نیز از حسن بن علی نقل کرد که یا همین حسن بن علی و شاء یا حسن بن علی بن فضال دیگر استاد کوفی وی است [۱۰، ج ۱۸، صص ۲۵۱-۲۵۰ و ۲۵۸-۲۵۹]. بدین ترتیب این احادیث مکتب کوفی از طریق یک محدث بصری در اختیار یک فقیه اشعری قرار می‌گیرد و وی آن را در مکتب حدیثی قم انتشار می‌دهد.

۷. احمد بن ادریس بن احمد (د. ۳۰۶ ق)

فقیه و محدث سرشناس از طایفه اشعری که جایگاه علمی خود را مدیون اساتیدی نظیر

احمد بن محمد بن عیسی، محمد بن عبدالجبار، محمد بن علی بن محبوب، حسن بن علی کوفی و دیگر محدثان شیعه بود. نام این فقیه برجسته اشعری در اسناد ۱۲۱۱ مورد از احادیث اهل بیت درج شد که ۹۲۹ مورد از این احادیث را با عنوان «ابوعلی اشعری» نقل نمود که تمام این موارد را کلینی در کافی روایت کرد [۱۰، ج ۲۱، ص ۲۴۴]. بزرگانی نظیر کلینی، جعفر بن محمد بن قولویه، علی بن حسین پدر صدوق، محمد بن حسن بن ولید استاد صدوق و دیگران نیز از ۲۸۲ روایت وی با عناوینی نظیر احمد بن ادریس بهره بردند [۱۰، ج ۲، صص ۳۹-۳۸ و ۴۲]. این فقیه اشعری نیز مانند دیگر محدثان مکتب حدیثی قم توانست از روایات مکتب حدیثی کوفه استفاده نماید. وی در میان محدثان بزرگ شیعه در این دوره از اندوخته‌های حدیثی محمد بن عبدالجبار همان محمد بن ابی الصهبان (زنده قبل از ۲۶۰ ق)، فقیه سرشناس قم به تعداد ۷۳۰ حدیث سود برد [۱۰، ج ۲۱، ص ۲۴۴]. محمد بن عبدالجبار پرورش یافته در محضر صفوان بن یحیی فقیه سرشناس کوفی و دیگر بزرگان مکتب حدیثی کوفه بود. از ۹۲۷ روایت موجود وی در جوامع حدیث شیعه، تنها از صفوان بن یحیی استاد کوفی خویش بیش از ۶۰۰ حدیث و از ابن فضال دیگر استاد کوفی خویش ۶۰ حدیث روایت کرد [۱۰، ج ۱۶، صص ۲۰۰-۲۰۱ و ج ۱۴، صص ۲۶۴-۲۶۵] که احمد نیز از طریق وی از این روایات کوفی بهره برد. ضمن آنکه استفاده احمد بن ادریس از روایات (بیش از ۵۸ حدیث) حسن بن علی نوه عبدالله بن مغیره فقیه سرشناس کوفی را باید به این تعداد افزود [۱۰، ج ۲۱، ص ۲۴۴ و ج ۲، صص ۳۸-۴۰]. بدین ترتیب این تعداد روایات کوفی در اختیار این محدث اشعری قرار می‌گیرد و وی آنرا در مکتب حدیثی قم انتشار می‌دهد.

میراث حدیثی مکتوب

انتقال میراث عظیم روایی و علمی مکتب حدیثی کوفه به قم در قرن سوم هجری پویایی چشمگیری را به مکتب حدیثی قم بخشید تا جایی که محدثانی نظیر محمد بن یعقوب کلینی محدث بزرگ شیعه زادگاهش ری را برای بهره‌گیری از دانشمندان مکتب حدیثی قم ترک نماید. محدثان و فقیهان طایفه اشعری با استفاده از روایاتی که از امامان شیعه و محدثان دیگر مکاتب حدیثی شیعه به‌ویژه مکتب حدیثی کوفه سود جستند، آثاری را در زمینه‌های مختلف علوم به‌ویژه فقه نگاشتند که بعدها مورد استفاده حدیث نگاران و دانشمندان شیعه قرار گرفت. روایات و میراث علمی آنان مورد استفاده و استناد دانشمندان بزرگی نظیر کلینی در کتاب کافی و صدوق در آثار خود و دیگر دانشمندان مکتب قم شد.

بررسی روایات و مشایخ کلینی در کافی گویای آن است که وی غالب روایاتش را از محدثان مکتب حدیثی قم با اصلاتی کوفی دریافت نمود. علی بن ابراهیم و محمد بن یحیی دو تن از فقیهان و محدثان سرشناس مکتب حدیثی قم به‌عنوان بزرگ‌ترین منبع حدیث این محدث برجسته شیعه بودند. اسناد کتاب کافی گویای این است که بیشترین مقدار حدیث در آن، از این دو محدث و فقیه سرشناس قمی است. کلینی بیشترین تعداد حدیث یعنی ۷۰۶۸ حدیث را از استادش علی بن ابراهیم نقل کرد [۱۰، ج ۱۸، ص ۵۴] که وی غالب این احادیث یعنی ۶۲۱۴ حدیث را از پدرش ابراهیم بن هاشم کوفی به ارث برده بود [۱۰، ج ۱۱، ص ۱۹۵]. محمد بن یحیی عطار که برخی به قرینه روایت کلینی با عنوان محمد بن یحیی الاشعری، او را از طایفه اشعری دانست [۱۰، ج ۱۸، ص ۳۱]، دیگر استاد برجسته کلینی بیشترین میزان بعدی احادیث بیش از ۵۰۷۳ حدیث را به خود اختصاص داده است [۱۰، ج ۱۸، ص ۵۵]. چنانچه گذشت بیشتر روایات وی از شیخ اشعری خویش احمد بن محمد بن عیسی و روایات کوفی بود.

کلینی در میان محدثان اشعری از احادیث حسین بن محمد بن (عامر) عمران و احمد بن ادریس دو تن از فقیهان مشهور اشعری استفاده نمود. وی از استادش حسین بن محمد اشعری بیش از ۸۳۰ حدیث نقل نمود [۱۰، ج ۱۸، ص ۵۴]؛ و چنانچه گذشت وی این روایات را توسط محدثانی از مکتب حدیثی کوفه دریافت کرد. احمد بن ادریس ابوعلی اشعری نیز از مهمترین مشایخ حدیث ثقة الاسلام کلینی در کافی بود که افزون بر نقل ۹۲۹ مورد حدیث با عنوان «ابوعلی اشعری» [۱۰، ج ۲۱، ص ۲۴۴]، احادیثی نیز از وی با عناوینی نظیر احمد بن ادریس بهره بردند [۱۰، ج ۲، صص ۳۹-۳۸ و ۴۲]. بدین ترتیب مشاهده می‌شود که محدثان قمی که اصلاتی کوفی داشتند و خودشان نیز از روایات مکتب حدیثی کوفه بهره برده‌اند، نقش بسیار مهمی در تألیف یکی از بزرگ‌ترین منابع حدیثی شیعه دارند.

صدوق بزرگ‌ترین شخصیت روایی شیعه در مکتب حدیثی قم نیز در تألیف آثار خویش از طریق مشایخ حدیثی خود از روایات و آثار علمی دانشمندان اشعری در کنار دیگر آثار دانشمندان مکتب حدیثی کوفه استفاده نمود. کتاب «من لایحضره الفقیه» صدوق یکی از مهمترین منابع حدیثی شیعه، نمونه بارز آن است. صدوق در مقدمه این کتاب برخی از منابع معتبر مورد استفاده و استناد خود را معرفی می‌نماید و استناد به این منابع و ذکر آن‌ها توسط دانشمندی نظیر صدوق اعتبار و جایگاه این منابع را برجسته و

رفیع می‌نماید. وی می‌نویسد: «تمام آنچه در این کتاب است از کتاب‌های مشهوری که قابل اعتماد و مرجع بوده، استخراج شده است». سپس به منابع مورد استفاده‌اش در تألیف این اثر اشاره و به نام هشت منبع تصریح می‌کند. کتاب نوادر احمد بن محمد بن عیسی، کتاب نوادر الحکمه محمد بن احمد بن یحیی و کتاب الرحمة سعد بن عبدالله از فقهای بزرگ اشعری از این نمونه‌اند. صدوق در تألیف من لایحضره آثار محدثان کوفی را نادیده نگرفت و کتاب عبیدالله بن علی حلبی (زنده قبل از ۱۴۸ ق) و کتاب حریر بن عبدالله سجستانی (د. بعد از ۱۴۸ ق) دو تن از فقیهان سرشناس مکتب حدیثی کوفه و از اصحاب امام صادق (ع) در کنار کتاب‌های حسین بن سعید کوفی در زمره منابع صدوق قرار گرفتند [۱۶، ج ۱، ص ۳]. ملاحظه می‌شود که آثار علمی بزرگان کوفی در قرن چهارم هجری در اختیار صدوق بوده و از آن بهره می‌برد. افزون بر این، بررسی محدثانی که صدوق در مشیخه این کتاب به بهره‌گیری از احادیث آن‌ها اگرچه با واسطه باشد اشاره می‌کند، آشکار می‌سازد که صدوق از میراث علمی اشعریان و مکتب حدیثی کوفه بسیار بهره برد.

نتیجه‌گیری

مکتب حدیثی کوفه در تأسیس و شکوفایی مکتب حدیثی قم نقش مؤثر و غالب داشته است. با کوچ اشعریان کوفی به قم در اواخر قرن اول هجری قمری، آنان پیوسته با مکتب حدیثی کوفه در ارتباط بودند و میراث علمی و احادیث دریافتی از این مکتب را به قم انتقال دادند. ظهور محدثان سرشناس اشعریان نظیر احمد بن محمد بن عیسی، محمد بن احمد بن یحیی، سعد بن عبدالله اشعری و دیگران که نوعاً از سوی منابع رجال مورد وثوق قرار گرفته‌اند، با فعالیت گسترده در زمینه حدیث و تألیف آثار حدیثی فاخر، متأثر از مکتب کوفه، به شکوفایی مکتب حدیثی قم شتاب بخشید. به طوری که مکتب حدیثی قم در قرن سوم و چهارم یکی از مکتب‌های مهم حدیثی شیعه به شمار می‌رفت. تألیفات علمی محدثان اشعری در زمینه‌های مختلف به‌ویژه در فقه و حدیث، با استفاده از روایات و آثار علمی دانشمندان کوفی، به مجامیع حدیثی معتبر امامیه نظیر کافی کلینی و آثار صدوقین منتقل شد.

منابع

- [۱]. ابن اثیر، علی بن محمد جزری (۱۰۴۹). *اسدالغابه فی معرفة الصحابه*. بیروت، دار الفکر.
- [۲]. ابن اعثم، احمد بن علی (۱۹۹۱). *الفتوح*. تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالأضواء.
- [۳]. ابن حزم، علی بن احمد بن سعید (۱۴۰۳). *جمهرة أنساب العرب*. تحقیق: لجنة من العلماء، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- [۴]. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۸۳). *رجال*. تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- [۵]. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۹۶). *جمل من انساب الأشراف*. تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر.
- [۶]. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). *وسائل الشیعه*. قم، مؤسسه آل‌البتیت.
- [۷]. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱). *رجال العلامة الحلّی*، قم، دارالذخایر.
- [۸]. حموی، یاقوت بن عبد الله (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. چاپ دوم، بیروت، دارصادر.
- [۹]. خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷). *تاریخ بغداد*. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۱۰]. خوبی، ابوالقاسم (۱۴۱۰). *معجم رجال الحدیث*. قم، مرکز نشر آثار شیعه.
- [۱۱]. فرشچیان، رضا (۱۳۸۴). *پیشگامان تشیع تحقیقی در رجال اشعریان*. قم، زائر،
- [۱۲]. قمی، حسن بن محمد (۱۳۶۱). *تاریخ قم*. ترجمه: حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی، تحقیق: سیدجلال الدین تهرانی، تهران، توس.
- [۱۳]. ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۹۳). *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*. تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العربی.
- [۱۴]. سبحانی، جعفر (۱۴۱۸). *موسوعه طبقات الفقهاء*. تحت اشراف: جعفر سبحانی، قم، مؤسسه الامام الصادق (ع).
- [۱۵]. سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۹۶۲). *الانساب*. تحقیق عبدالرحمن بن یحیی، حیدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانیه.
- [۱۶]. _____ (۱۴۰۴)، *من لایحضره الفقیه*. چاپ دوم، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
- [۱۷]. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). *تاریخ الأمم و الملوک*. تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت، دار التراث.
- [۱۸]. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). *اختیار معرفة الرجال*. مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- [۱۹]. _____ (۱۳۹۰). *الاستبصار فیما اختلف من الاخبار*. چاپ سوم، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- [۲۰]. _____ (۱۳۶۵). *تهذیب الأحکام*. چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- [۲۱]. _____ (۱۴۱۱). *الغیبه*. قم، مؤسسه معارف اسلامی.
- [۲۲]. _____ (۱۴۲۷). *رجال*. محقق: جواد قیومی، چاپ سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- [۲۳]. _____ (۴). *الفهرست*. نجف، المکتبه المرتضویه.
- [۲۴]. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- [۲۵]. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). *بحارالانوار لدررأخبار الأئمه الأطهار*. تحقیق: جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- [۲۶]. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷). *رجال*، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
- [۲۷]. نعمتی، فرهاد (۱۳۹۱). *نقش کوفه در گسترش تشیع تا قرن چهارم هجری*. قم، نشر معارف.